

ישיבת 'כנסת ישראל - סלובודקה' והחייאת היישוב היהודי בחברון

מצב קהילת חברון בראשית המאה העשרים
ישיבת 'כנסת ישראל' בסלובודקה
המצב בחברון ערב הגעת ישיבת 'כנסת ישראל'
העברת ישיבת 'כנסת ישראל' לחברון
הישיבה בפרעות תרפ"ט
שיקום הישיבה
חזרת חלק מהקהילה לחברון
דברי סיום

מצב קהילת חברון בראשית המאה העשרים

הקהילה היהודית הוותיקה בחברון הייתה במשך שנות קיומה הרבות מיעוט קטן בתוך רוב מוסלמי מוחלט. היא מנתה בין חמישה לעשרה אחוזים מתושבי העיר, ופחות מכך אם לוקחים בחשבון גם את תושבי הכפרים הערביים הרבים מסביב שהייתה להם זיקה חזקה לעיר. חולשת הקהילה היהודית נבעה מכמה סיבות: א. הבידוד והריחוק ממרכזי היישוב היהודי בארץ. ב. הסבל מחוליי השלטון העות'מאני הבלתי יציב. ג. אופי האוכלוסייה הערבית החברונית שהיה מסורתי-שמרני-כפרי, והתייחס אל היהודים כנחותים, דבר שהתבטא בין השאר באיסור על כניסת יהודים למערת המכפלה (פרט למקרים חריגים). ד. עזיבה מתמדת של משפחות ותיקות ומבוססות ושל בני הדור הצעיר שלא מצאו את מקומם בתנאים הקשים של העיר. ה. תלאות מלחמת העולם הראשונה - גירוש, גיוס לצבא התורכי, מחלות ורעב פגעו קשה בקהילה, והביאו לצמצום ניכר של חבריה.

אנשי הקהילה היהודית בחברון היו מעורים לכאורה היטב בחיי העיר ותושביה. לרבים מהם היו ידידים מבין שכניהם הערבים, והיו שותפויות בתחום המסחרי-כלכלי. למתבונן מבחוץ שהגיע לביקור בעיר נדמה לעיתים ששלווה ושלוש שוררים בין היהודים לבין הערבים. מצב זה של שקט ששרר בדרך כלל היה מתעתע ומבלבל, והטעה לעיתים אפילו את התושבים היהודים הוותיקים של העיר. המיעוט היהודי שחי בתוך אוכלוסייה מוסלמית בעיר בעלת אופי דתי מסורתי, שלתושביה יצא שם של נאמנים וקנאים לדת האסלאם, היה נתון מדי פעם למרות אווירת השלווה לסכנת פגיעה מצד הרוב המוסלמי, ופרחחים ערבים נהגו לפגוע במבקרים יהודים שהגיעו לעיר ולהתנכל להם¹.

1 עדות דוד אבישר, 'ליד חברון משנת 1887 שחי בה עד שנת 904, ארכיון תולדות ההגנה (את"ה) מס' 94.20.

אנשי הקהילה ידעו בתוך-תוכם כי הם נתונים לסכנה מתמדת, וכי השקט לכאורה יכול להשתנות במהירות. עו"ד נוצרי אמריקאי בשם סטפאן שביקר בחברון בשנת תקצ"ז (1836) וניפגש שם עם הרב יום טוב אליקים, שהיה באותה עת רבה הראשי של חברון, שמע מהרב בן השמונים שבמשך שלושים שנה הוא חי "כשחבר תלויה מעל ראשו", אם כי לדעתו באותה שנה חל שיפור מסוים במצב הביטחון.²

סכנה ממשית לקהילה התרחשה בפסח תר"פ (אפריל 1920), בעת שאירעו הפרעות בירושלים שהחלו כאשר ערב"י חברון שבאו לחגיגות "נבי מוסא" התנפלו על יהודי העיר העתיקה. גם בחברון התאספו אז מפגינים רבים סמוך למגורי יהודי העיר, כשהם מצויידים בחרבות ובמקלות. נציגי הקהילה פנו מיידית למושל הבריטי צ'מפיון. זה הזעיק סיוע, ותוך זמן קצר הגיעו למקום שלוש משאיות עם חיילים הודיים של הצבא הבריטי, והמפגינים נקראו להתפזר. השקט חזר למקום, והחיילים ההודיים החמושים נשארו לשמור על הקהילה היהודית עוד זמן מה.³

כאמור, הקהילה היהודית הייתה בתהליך מתמשך של ירידה, שהתבטאה בעיקר בצמצום מספר חברי הקהילה כתוצאה מעזיבה של רבים מבני הדור הצעיר שלא מצאו את מקומם בחברון, ושל משפחות מבוססות שבחרו לעבור למקומות מרכזיים יותר. תהליך זה החל כבר במאה ה"ט, וגרם לשינויים בתחום הגשמי ובאופי הרוחני-תורני של היישוב היהודי, שינויים שהחלישו בהתמדה את הקהילה. הרב אליהו מני, רבה הראשי של חברון בשנים תרכ"ד-תרנ"ט (1864-1899), התייחס לבעיה זו, כפי שכתב בנו ר' אברהם ברוך בהקדמה לספר 'זכרונות אליהו': "מכאן ולהלן מתחיל דור יורד במובן לימוד התורה, החיים התחילו פושטים את צורתם ומקבלים צורה אחרת. דרישות הקיום שהיו מוצאות את פתרונן וסיפוקן בתוך כותלי בית המדרש התחילו פורצות להן דרך לחוץ [...] וקשה היה לו לרב המחבר לעמוד לפני הזרם ההולך ומתפרץ, ולהחזיק את יתר בניו על ברכי התורה [...] לכן, בעל כורחו, נענה לתת ליתר הבנים תחילה חינוך דתי ותורני, ולעוזבם אחר כך לבחור להם דרך בחיים, מפחדו פן בהקשות את ידו עליהם ימרו את פיו, והביא עליהם חטאת. הוא הסתפק באומרו שכשם שמצווה לאמר דבר שנשמע כן מצווה שלא נאמר דבר שלא נשמע".⁴ כמה שנים אחר כך, בשנת תרס"ד (1904), פנו רבני ירושלים, ביניהם הרב שמואל סלנט

2 מיכאל איש-שלום, על חברון ורבה הראשי בשנת תקצ"ז, בתוך: אברהם אלמליח (עורך), חמדת ישראל: קובץ לזכרו של הרב חיים חזקיהו מדיני, ירושלים, תש"ו, עמ' 31.

3 עודד אבישר, ספר חברון: עיר האבות ויישובה בראי הדורות, הוצאת כתר, ירושלים, 1978, עמ' 60-61; רחל ינאית ואחרים (עורכים), ההגנה בירושלים: עדויות וזכרונות מפי חברים, ספר ראשון תר"פ-תש"ז, הוצאת ארגון חברי ההגנה בירושלים ע"י קרית-ספר, ירושלים, תשל"ג, עמ' 5-6; יצחק אלפסי, חקרי ארץ ישראל: חברון ישוב שלא פסק, הוצאת שם, ירושלים, תשס"ו, עמ' 71.

4 אליהו סלימאן מני, ספר זכרונות אליהו, חלק ראשון, ירושלים תרצ"ו, עמ' 15.

והרב אליהו דוד רבינוביץ תאומים, במכתב אל הרב חיים חזקיהו מדיני בעל 'שדי חמד' ששימש כרבה של חברון, וביקשו ממנו למנוע הקמת בית ספר מודרני בעיר; הרב השיב שגם הוא מתנגד להקמת בית הספר, אך "חדל כח הנני"⁵ מול המציאות החדשה.

במפקד של המשרד הארץ-ישראלי של ההסתדרות הציונית בשנת תרע"ח, מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה, נמצאו בחברון 757 יהודים, 444 מהם ספרדים, 256 מהם אשכנזים, ו-57 מערביים (=מאמצות צפון אפריקה) ותימנים, וכל אלו היוו כמחצית התושבים היהודים שהיו בחברון לפני פרוץ המלחמה. מגמת הירידה נמשכה גם משום שהתמיכה הכספית החיצונית נתמעטה, וחלק גדול מהאוכלוסייה שהייתה שייכת ל'כוללים' ונתמכה על ידם עזבה את העיר. בספירה שערך ישראל קפלן, שהיה מורה בחברון, בראשית תרפ"ג (1923), התברר שנותרו בחברון רק 413 יהודים, 306 מהם ספרדים ו-197 אשכנזים.⁶

הרב חיים חזקיהו מדיני הקים בשנת תרס"א (1901) ישיבה בבית רומנו בחברון. התלמידים התחלקו לשלוש קבוצות: מבוגרים, משתלמים ומתחילים. למעשה בכל קבוצה היו פחות ממניין תלמידים, רובם בני העדה הספרדית ומיעוטם בני העדה האשכנזית, והישיבה הפסיקה את פעילותה עם פטירתו של הרב בחורף תרס"ה (סוף 1904)⁷. בתקופת מלחמת העולם הראשונה הצטמצמה מאוד גם קהילת חב"ד בחברון. ישיבת 'תורת חיים' של חב"ד, שהוקמה בשנת תרע"ב (1912) והוחזקה בעיקר על ידי תרומות מחו"ל, נסגרה כתוצאה מהפסקת התרומות בעת המלחמה, ועקב גיוסם לצבא התורכי של התלמידים שהיו בגיל הגיוס, וגירושם או בריחתם מהארץ של הנתנים הזרים שנחשבו כאזרחי ארץ אויב. גם ראש הישיבה, הרב שלמה זלמן הבלין, שעלה מרוסיה, הוכרח לעזוב את הארץ, ובניין הישיבה ניזוק קשה על ידי התורכים⁸. ברור אם כן מדוע הנהגת הקהילה שנותרה בחברון, ורצתה עם תום המלחמה לחזק את הקהילה, חיפשה ישיבה שתסכים להתמקם בחברון.

5 אגרת מהרב מדיני אל הרב שמואל סלנט והאדר"ת, ללא תאריך (כנראה מתרס"ד), מאיר בניהו, רבי חיים חזקיהו מדיני, פרקים מתולדותיו, בתוך אברהם אלמליח (עורך), חמדת ישראל, ירושלים, תש"ו, עמ' 206.

6 ישראל קפלן, עיר האבות (בעבר ובהווה) לתולדות העיר חברון, ירושלים, תרפ"ד, עמ' מא-מב.

7 דוד אבישר, 'הגאון'. בתוך אברהם אלמליח (עורך) חמדת ישראל קובץ לזכרו של גאון ישראל מרן חיים חזקיהו מדיני, הוצאת בית החולים משגב לדך, ירושלים, תש"ו, עמ' 218. דוד אבישר למד ארבע שנים בישיבה והיה אחד מהתלמידים המקורבים לרב מדיני.

8 משה שפירא, עדת חסידי חב"ד בחברון, בתוך ח"ז הירשברג ויהושע קניאל (עורכים), ותיקין, מחקרים בתולדות היישוב לזכרו של ר' יוסף יצחק ריבלין, מכון ריבלין לחקר תולדות היישוב, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשל"ה, עמ' 72-78, 107.

ישיבת 'כנסת ישראל' בסלובודקה

ישיבת 'כנסת ישראל' הוקמה בשנת תרל"ז (1877) בסלובודקה, פרבר של העיר קובנה שבליטא, בעקבות פילוג בינה לבין ישיבת סלובודקה הוותיקה עקב 'פולמוס המוסר'. הישיבה הישנה נקראה 'כנסת בית יצחק' על שם הרב יצחק אלחנן ספקטור, והחדשה על שם רבי ישראל סלנטר. בשנת תרפ"ד (1924) החליטה הנהלת הישיבה להעביר את הישיבה לארץ ישראל, בעיקר מאחר שהשלטון בליטא החליט לבטל את הפטור מגיוס לתלמידי הישיבות שלא ישולבו מקצועות כללים במסגרת לימודיהם. גם השינויים בדעות והשקפות עולם, והמושגים החדשים שהגיעו גם לליטא, פגעו בישיבותיה, ובתי ספר חדשים בהם למדו לימודים כללים החלו להתחרות בישיבות והמעיתו את תלמידיהן. ישיבת 'כנסת ישראל' הייתה נתונה באותה עת בקשיים כספיים, והרב יצחק דבורץ ארגן בארה"ב קבוצת יהודים שתרמו 25,000 דולר למימון ההעברה. קבוצה זו הפכה לוועד למען הישיבה, וחלק ממנה אף שלח את בניו ללמוד בה.

הרב יחזקאל סרנא, חתנו של ראש הישיבה הרב משה מרדכי אפשטיין, נשלח לארץ כדי לבדוק את השטח, למצוא מקום להקמת הישיבה ולארגן את קליטת התלמידים. לאחר התלבטות החליט הרב סרנא להקים את הישיבה בחברון, לא בירושלים כדי לא להיות מעורב במחלוקת בין היישוב הישן (הרב זוננפלד) והיישוב החדש (הרב קוק), ולא בתל אביב כדי להתרחק מהאווירה החילונית שלה. מול דאגתו מהמחצב הבטחוני בעיר שיכנע אותו הרב יעקב יוסף סלונים, ששימש אז כרבה האשכנזי של חברון, שבחברון היחסים עם הערבים תקינים, והראייה לכך היא שבעבר היו פרעות נגד היהודים בירושלים וביפו - אך לא בחברון. הניסיון להשיג סרטיפיקטים עבור עלייתם לארץ של התלמידים באמצעות 'אגודת ישראל' לא עלה יפה, ולבסוף סייע להם בכך הרב מאיר ברלין (בר-אילן) מראשי 'המזרחי'.

המחצב בחברון ערב הגעת ישיבת 'כנסת ישראל'

ישראל קפלן ששימש כאמור מורה בחברון תיאר ערב הקמת הישיבה בשנת תרפ"ד (1924) את מצבה של הקהילה: "מוסדות צדקה וחסד אין עכשיו בחברון כלל, לישיבות לא נשאר זכר. לומדי תורה, מלבד תריסר הזקנים שקיבלו עד עכשיו את תמיכתם מהוועד הדתי, אינם גם כן בנמצא [...] בית החולים "חסד לאברהם" חדל זה כבר להיות בית חולים [...] נמצאים [בו] כיום בית מרפא ובית מרקחת של 'הדסה',

9 י"ל ברוך, ממעמקים: סלובודקה אשר בחברון, הארץ עמ' 5, 22.9.1929; זיכרונות הרב יחזקאל סרנא, לא פורסם; נחמה שפרכר, כולו לב: תולדות חייו של רבי ישראל זיסל דבורץ, בני ברק, תשע"ג, עמ' קסה-קעב.

בית תפילה ומשרד הרבנות". כך היה גם מצבם של יתר בנייני הציבור בעיר. הרובע היהודי כמעט נטרקן מתושביו, "העזובה, הלכלוך והזוהמה מרובים בו, יושביו הם עכשיו המשפחות הספרדיות העניות ביותר, מהאשכנזים נשארו בו רק ארבע נפשות". לעומת זאת דווקא הפסקת הגעת כספי "החלוקה" הבריאה לדעתו במידה רבה את המצב הכלכלי של הקהילה, שרבים מתוכה החלו לפרנס את עצמם מיגיע כפיהם¹⁰.

א' ורדי חיבר באותם ימים תפילה למען חברון, בה תיאר את המצב הקשה: "אלוקי אברהם, יצחק ויעקב, מה חטאה חברון כי ככה תיסגרנה? מה ראית, כי הנך הולך ומריק אותה מבניה, צאצאיו של אותו נודד שבא מאור? האם סדום היא חברון, וגורלה להישמד כליל מתחת השמים? וכי אין בה אף איש אחד אשר בעבורו תמנע ממנה את גזר הדין? אלוקים, מה עוותה חברון, ומה כפרתה?"¹¹. אכן, חברון הייתה זקוקה בדחיפות להצלה, כפי שהגדירו אוהביה. ישיבת 'כנסת ישראל' שהגיעה מסלובודקה נראתה כתקווה לשינוי המצב.

הרב משה טעננבויס שביקר בחברון בסוף תמוז תרפ"ד, סיפר בזיכרונותיו כי בעת ביקורו היו בחברון רק כ-400 יהודים. הוא ציין כי דובר אז על העברתה של ישיבת סלובודקה לחברון, וכי נתקבל על כך אישור מהממשלה. הוא תיאר את השמחה שהדבר גורם בעיר, ואת התקווה שהיישוב היהודי בחברון יפרח "ויעלה מעלה מעלה"¹².

העברת ישיבת 'כנסת ישראל' לחברון

בט"ו בתמוז תרפ"ד (17 ביולי 1924) כתב ראש הישיבה הרב משה מרדכי אפשטיין לרב יעקב יוסף סלונים, כי חתנו הרב יחזקאל סרנא המליץ על הקמת הישיבה בחברון, והדבר מקובל גם עליו. בסוף מכתבו הוא ציין כי "אני מקוה כי בעת יגיע דברי אליכם בטח יהיה כבוד חתני שליט"א אצלכם, ויסדר את הדברים הצריכים סידור". ראשי הישיבה תכננו לבנות בניין מיוחד שיכיל את כל הישיבה שתועבר מסלובודקה על תלמידיה, רבניה ואנשי צוותה, אך מאחר שאמצעיה היו מצומצמים החליטו ראשיה ומנהליה שבשלב ראשון ישכרו בתים מערביי חברון. באמצע אוגוסט ביקרו בחברון שניים ממנהלי הישיבה, ושכרו כמה בתים שבהם תפעל הישיבה באופן זמני עד שהיא תבנה לה בניין משלה. הגיע גם יהודי מקובנה, ששכר חצר גדולה כדי להקים בה חדר אוכל לישיבה¹³.

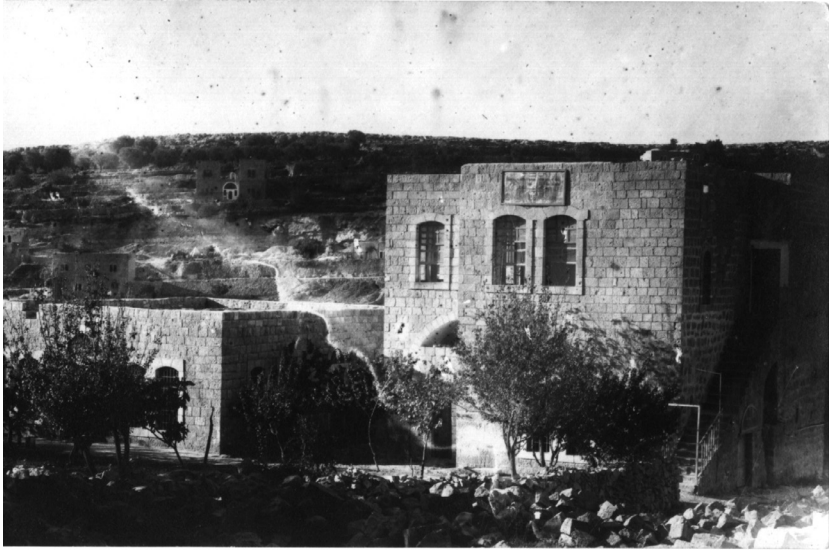
10 'י. קפלן, עיר האבות, עמ' מה-מח.

11 א' ורדי, בשערי חברון, הארץ עמ' 4, 8.5.1924. הקטע לעיל הוא הפסקה הראשונה ב"תפילה".

12 משה טעננבויס, ספר מסעות משה, עמ' קכו.

13 הדני [כינויו של אליעזר דן סלונים - כתב הארץ בחברון] - חברון וישיבת סלובודקה, הארץ עמ' 4,

באלול תרפ"ד הגיעו התלמידים הראשונים של הישיבה, ובתחילת חורף תרפ"ה (תחילת נובמבר 1924) שכרה הישיבה בניין בן שתי קומות מאחד מערביי חברון. סוכם עם המשכיר שיבנה על שטחו ועל חשבוננו עד ניסן תרפ"ה אולם גדול עבור בית מדרש ליד המבנה ששכרו ממנו, ועד אז פעלה הישיבה בתנאי צפיפות בבית הכנסת-האורחים 'אוהל אברהם'. ההתקשרות עם הערבי הייתה רק לשנה, למרות שהדבר ייקר את העסקה, כי הישיבה רצתה להקים במהירות מבנה מתאים שיהיה קניינה¹⁴.

הבניין בן שתי הקומות ששימש לבית מדרש ולחדרי כיתות והנהלה. בשלט: 'ישיבת כנסת ישראל'¹⁵

בשמחת תורה תרפ"ה התאספו ראשוני התלמידים בבית הרב סלונים. גם המושל ביילין הגיע לשם ואחד מתלמידי הישיבה בירך אותו באנגלית. ביילין השיב בברכה והבטיח לעזור לישיבה ככל יכולתו. בסוף נובמבר 1924 הגיעה קבוצה של 12 תלמידים נוספים, והם הצטרפו לעשרת התלמידים שכבר היו בישיבה. התלמידים שכרו חדרים אצל יהודי חברון. במהלך החורף של אותה שנה הצטרפו אליהם תלמידים נוספים, בהתאם לקצב קבלת הרישיונות מהממשל הבריטי (הסרטיפיקטים). התיישבו

14. 15.8.1924. בעיתון פורסם המכתב כלשונו; הדני, עוד על ישיבת סלבודקה, הארץ עמ' 4, 26.8.1924;

הדני, מכתבים מחברון, ראשי הישיבה, הארץ עמ' 6, 5.9.1924.

14 הדני, ישיבת סלבודקה, הארץ עמ' 4, 10.11.1924.

15 תודה על שלושת התמונות לארכיון היישוב היהודי בחברון ולמנהלו מנדי אריאלי.

בחברון גם שתי משפחות שפתחו אכסניה לתלמידים, מתוך כוונה שזה יהיה מקור פרנסתן העיקרי.

לקראת פסח תרפ"ה הגיע לחברון ראש הישיבה הרב אפשטיין, ששהה בחברון עד אלול תרפ"ה, ואז חזר לסלובודקה שבליטא. התלמידים גרו בבית מלון מקומי ובדירות שנשכרו מערבים. הרב ישראל זיסל דבורץ, מתומכי הישיבה שהגיע לארץ עם משפחתו בניסן תרפ"ה, הקים עם הגיעו (מאי 1925) את "הבנק להתפתחות חברון", שמטרתו הייתה להקדיש חלק מרווחיו לתמיכה בישיבה. הבנק הוקם בתחילה בחברון, אך מאחר והוא לא היה יכול להתחרות בבנק אפ"ק שפעל כבר בחברון הוא נאלץ בהמשך לעבור לירושלים.¹⁶

חיים קרלינסקי, מראשוני התלמידים שהגיעו מליטא לחברון ולימים רב חשוב בארה"ב, ציין ביומנו כי בתחילת דרכה של הישיבה קיבלו אותה הערבים באיבה וראו בתלמידים זרים, "מוסקובים", שבאו לגזול את עירם. היו זריקות אבנים על הישיבה וניפוץ שמשות, וגם התנפלויות פרחים על תלמידים. מושל העיר פעל ביד חזקה להפסיק את התופעה, על ידי קנסות וערבות אישית של ראשי המשפחות.¹⁷ לאט לאט השתנה היחס, והערבים הבינו שיש בישיבה תועלת בשיפור המצב הכלכלי בעיר. ראש הישיבה הרב אפשטיין נתקבל בהגיעו לחברון באדר תרפ"ה (מרץ 1925) בכבוד רב על ידי גורמים רבים. קבלת הפנים החלה בלוד, שם חיכו לו קבוצה מתלמידי הישיבה וכן נציגי הקהילה האשכנזית והקהילה הספרדית בחברון. גם בתחנת הרכבת בירושלים המתוונת לו רבים, ביניהם מחשובי רבני ירושלים מחוגים שונים. במסיבה שנערכה לכבודו בערב התעוררו ויכוחים בין תומכי העדה החרדית לתומכי המזרחי, דבר שהעביר במידה מסוימת על קבלת הפנים החגיגית. למחרת נערכה גם בחברון קבלת פנים חגיגית, משותפת לאשכנזים ולספרדים, בהשתתפות כמה מנכבדי הערבים.¹⁸

תוך זמן קצר יחסית הישיבה השתלבה בקהילה המקומית, ובבחירות החשאיות לוועד העדה האשכנזית שהתקיימו במאי 1925 כבר נבחרו שניים מרבני הישיבה, הרב יחזקאל סרנא והרב גרודזינסקי, לחברי הוועד. באותם ימים בא לביקור בישיבה

16 שפרכה, כולו לב, עמ' קפט-קצא, ריג; הדני, מכתבים מחברון, חלוצי התורה, הארץ עמ' 4, 29.10.1924; הדני, בישיבת סלובודקה, הארץ עמ' 4, 2.12.1924; הדני, בישיבת כנסת ישראל, הארץ עמ' 4, 28.12.1924.

17 חיים קרלינסקי, פחד שוא, היסוד י"ז אב תרצ"ב, עמ' 3.

18 תיאור מפורט של קבלת פני הרב אפשטיין בהגיעו לארץ, בלוד, בירושלים ובחברון, ראה במכתב שכתב תלמיד הישיבה דב מעיני, ראו רבקה מנוביץ-מעני, אעברה נא, מוסד הרב קוק ירושלים, עמ' 79-85.

הרב איסר זלמן מלצר, ראש ישיבת 'עץ חיים' בירושלים וגיסו של ראש הישיבה רמ"מ אפשטיין. בשבת הוא התאכסן בבית הרב אפשטיין, וביום ראשון הוא העביר שיעור לתלמידי הישיבה¹⁹.

הישיבה בחברון התבססה וגדלה בהדרגה במספר תלמידיה. בשנת הלימודים תרפ"ה למדו בישיבה 126 תלמידים. בתרפ"ו 156; בתרפ"ז 151; בתרפ"ח 173; ובתרפ"ט 194 תלמידים. בתרפ"ט נקלטו 42 תלמידים חדשים בישיבה, לעומת 21 שעזבו. חלק מהתלמידים הוותיקים עלו עם הישיבה מחו"ל, ואליהם הצטרפו ילידי הארץ וכאלה שבאו מאמריקה. יחסית ליישוב הישן של אז היו התלמידים מודרניים בלבושם ובמחשבותיהם, הם קראו עיתונים והיו מחוברים לחיים בארץ²⁰.

קבוצה מתלמידי הישיבה בזמן טיול בעיר חברון ב'אשל אברהם'

במשך כל אותה תקופה עיקר פעילותם של התלמידים התרכז סביב הישיבה והלימודים, למרות שמצבה הכלכלי הכללי היה גרוע, והדבר גרם לכך שהמשכורות, המענקים והתשלומים לשכר הדירה ולספקי הישיבה התעכבו במשך חודשים.

19 הדני, בעדה האשכנזי. הגאון מלצר, הארץ עמ' 3, 35.5.1925.

20 א"צ ברעזין, צום יודיש'ן פאלק, תרפ"ד-תרפ"ט ירושלים, תרפ"ט, בתוך ישראל גליס (עורך), שבעים שנות תורה ומוסר מסלובודקה לחברון וירושלים, איגוד תלמידי ישיבת חברון, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 11; שלמה טיקוצ'נסקי, ישיבת סלובודקה בחברון, בתרפ"ט, בתוך 'אלמכיאס ומ. פרג'ון (עורכים), כנס מחקרי חברון, תשס"א, עמ' 5; ריאיון עם הרצל וולנסקי, כ"ג אדר תשל"ט, ארכיון היישוב היהודי בחברון, קלסר אישים משפחות.

מנהלי הישיבה יצאו לאמריקה לאיסוף תרומות²¹. במאי 1927 הצליח הרב דבורץ לקבל תרומה גדולה מקבוצת תיירים מאמריקה שהגיעו לירושלים, כדי לבנות בניין לישיבה. אחד מאנשי הקבוצה תרם לבדו 5,000 דולר²².

בעיני התושבים הערבים נחשבו תלמידי הישיבה כזרים, ובעיני התושבים היהודים הוותיקים הם נחשבו כחדשים. הישיבה היוותה חיזוק משמעותי ליישוב היהודי, ותרמה לשיפור המצב הכלכלי בעיר, שנהנו ממנו תושביה היהודים והערבים. התלמידים שגרו בדירות שכורות בעיר שלמו שכר דירה, וכן שילמו לבעלי אכסניות יהודים שאכלו אצלם מקצבה שקיבלו מהישיבה. בכל הזדמנות שדובר על אפשרות של מעבר הישיבה לירושלים היו ערבים שפנו לישיבה וביקשו למנוע זאת, כדי לא לפגוע בפרנסתם. הבחורים הצעירים עסקו במשך רוב ימי השנה בלימוד תורה, ובחופשות "בין הזמנים" הם טיילו בארץ בכלל ובאזור חברון בפרט. בתקופת "בין הזמנים" שבין תשעה באב וראש חודש אלול תרפ"ט היו רבים מתלמידי הישיבה בחופשה מחוץ לחברון, אך חלק מהתלמידים שהגיעו מחו"ל נשארו גם בתקופה זו בחברון²³.

העיתונאי והמזרחן מנחם קפליוק, שביקר פעמים רבות בחברון בקיץ 1929 כדי להכיר את העיר ותושביה, ראה את תלמידי הישיבה מסתובבים בחופשיות ברחבי העיר. הוא ביקר בבניין הישיבה ושוחח עם תלמידיה, אשר עסקו בלימודם בנחת²⁴.

בית המדרש השוקק בישיבת 'כנסת ישראל' בחברון

- 21 היישוב היהודי בחברון, דבר עמ' 3-2, 3.5.1927.
- 22 לטובת ישיבת סלובודקה, דבר עמ' 4, 30.5.1927.
- 23 עדות הרב עזריאלי, ללא תאריך, א"פ גרודז'נסקי, מכתב ממוצ"ש פרשת נחמו תשל"ט, ריאיון עם הרצל וולנסקי, כ"ג אדר תשל"ט, ארכיון היישוב היהודי בחברון.
- 24 מ' קפליוק, בישיבת חברון לפני המאורעות, דבר, 22.11.1929.

הישיבה בפרעות תרפ"ט

בחודש אב תרפ"ט שהה הרב יחזקאל סרנא, חתנו של ראש הישיבה שניהל בפועל את הישיבה, בירושלים, כדי להתכונן לנסיעה לארה"ב לשם גיוס כספים לישיבה. הוא נשאר גם בשבת פרשת 'עקב' ה-24 באוגוסט בירושלים. לימים הסביר שהפרעות בחברון באו לו כהפתעה מוחלטת, שהרי כאמור הוא הסתמך על דבריו של הרב יעקב יוסף סלונים שתיאר באוזניו את הידידות השוררת בחברון בין היהודים לערבים. בנו של הרב סלונים, אליעזר דן, שהיה מנהל סניף בנק אפ"ק בחברון, נתן הלוואות לערבים רבים, ולא הייתה להם לכאורה שום סיבה לפגוע בו וביהודי חברון האחרים.²⁵

בימי המתיחות שקדמו לפרעות זכתה הישיבה להתייחסות מיוחדת מצד משטרת חברון. המשטרה שהייתה מודעת למתיחות השוררת בארץ החליטה לפקח על המרחש בישיבה שבה היה ריכוז של בחורים צעירים, בעיקר מחשש שהם מתארגנים להגנה עצמית או אולי אף לפעילות התקפית. השוטר חנוך גרודז'נסקי [ברודלינסקי], השוטר היהודי היחיד במשטרת חברון, נשלח ביום רביעי 21 באוגוסט לבדוק האם יש התארגנות בישיבה בעקבות הלווייתו של אברהם מזרחי שנרצח בידי ערבי בירושלים. התלמידים הבינו שהוא הגיע בשליחות מפקדו, והתרשמו כי המשטרה שבאה לבדוק שוב ושוב מה קורה בישיבה גורמת להוצאת קול "כי היהודים מתכוננים להתנפל על החברונים"²⁶. חיים קוסטנוביץ, תלמידי הישיבה, העיד כי ביום חמישי 22 באוגוסט הגיע אליהם לישיבה קצין משטרה ערבי מחברון ושאל את תלמידי הישיבה לגבי אסיפות שהם מקיימים. הם ענו לו כי הם לומדים כרגיל בישיבה, ואינם מבינים מדוע שואלים אותם שאלות כאלה. באותו יום הגיע אליהם השוטר חנוך כדי לברר את אותם הדברים, ונענה כפי שנענה הקצין הערבי²⁷. גם הרב חיים שרגא פייבל אפשטיין, בנו של ראש הישיבה, ששימש כפקיד במזכירות הישיבה, ראה את השוטר חנוך שנשלח לישיבה באותו יום חמישי לבדוק האם התלמידים מקיימים אסיפות חשאיות, אך בישיבה עסקו בלימודים כרגיל. הוא שמע את הסרג'נט הערבי אומר

25 זיכרונות הרב יחזקאל סרנא - לא פורסם. אני מודה לד"ר שלמה טיקוצ'נסקי על העברת חומר זה אליי.

26 עדות משה טיקוצ'נסקי, 29.9.1929; עדות בנימין ברקאי, 8.9.1929; עדות חיים צבי הוטנר, 28.8.1929, ארכיון הספרייה הלאומית V722/01/10; רשימותיו של יצחק טוקר מתלמידי הישיבה מיד לאחר הפרעות, בתוך: שמעון יוסף מלר, ספר נסיך ממלכת התורה: הרב שמחה זיסל ברוידא, ירושלים, תשס"א, עמ' 136-137.

27 עדות חיים קוסטנוביץ, 2.9.1929, בן 23 תלמיד ישיבת חברון ארבע שנים, ארכיון הספרייה הלאומית V722/0110.

לשוטר חנוך שאם היהודים יתנפלו על הערבים הוא, השוטר חנוך, יהיה אחראי לכך. בערב כשישב בביתו והדלת הייתה פתוחה הגיע למקום המפקד האנגלי ריימונד אוסואלד קפראטה בבגדים אזרחיים, הציץ פנימה, לא אמר מילה והסתלק. כנראה שגם הוא בא לוודא שאין במקום אסיפה.²⁸

באותו יום חמישי באו כמה יהודים מהעיר לישיבה וסיפרו שהערבים מתפארים שבשבת הם ישחטו את כל תלמידי הישיבה. גם נשים שהלכו לקניות בשוק שמעו דברים דומים. היו ערבים שהזהירו אותם, והיו שאיימו עליהם. בישיבה ובקהילה סברו ששמועות אלו יתבדו כפי שהיה בעבר, ושוב סמכו על כך שיחסי האחוזה עם רוב השכנים הערבים והתועלת הכלכלית שהביאה הישיבה לעיר ימנעו את הפגיעה בהם.²⁹

במאמר שכתב כחודש לאחר הפרעות הרב שמואל ברוך שולמן, תלמיד הישיבה ששהה בירושלים מסיבות משפחתיות בעת הפרעות, הוא תיאר את האווירה בישיבה ביום שישי ה-23 באוגוסט: "מצב הרוח של בני הישיבה מדוכא. הקהל שורה בפחד... יודעים שראשי הערבים החברונים נמצאים בשעה זו בירושלים במסגדים אשר על מקום בית המקדש, שומעים לנאומים המסיתים לפרעות ביהודים, ואחרי הצהריים עומדים הם לשוב חזרה חברונה, ומי יודע מה ילד יום? הגיעה שעת הצהריים, עמדו להתפלל מנחה גדולה בישיבה. אחרי מנחה התפזרו התלמידים מן הישיבה, הלכו אל מעונותיהם ביחידות, בבדידות, כשכאב גדול וגורל משותף מאחד את לבבם".³⁰

הרב מאיר פרנקו, מראשי הקהילה בחברון, העיד שביום שישי ה-23 באוגוסט בבוקר באו אליו שני נגרים, יעקב ומשה מזרחי, וסיפרו לו כי השוליה הערבי שלהם סיפר להם כי המופתי חאג' אמין אל-חוסייני שלח מכתב הקורא לערביי חברון לעלות לירושלים ולהרוג את היהודים. בנוסף לכך נודע להם שתושבי אחת השכונות בחברון, חרת אל משאקרה, מתכוונים להתנפל על הישיבה שבעיר. הרב פרנקו הלך אל אליעזר דן סלונים ודיווח לו על כך, וכן גם לרב מאיר קסטל ולרב יעקב יוסף סלונים. לאחר התייעצות בערך בשעה 11:00 הלכו הרבנים פרנקו וסלונים לממלא מקום המושל עבדאללה קרדוס לדווח לו על כך. חברי המשלחת ציינו שהם חוששים מהתנפלות על הישיבה, אך נענו באדישות שאין להם מה לדאוג ושלא ישימו לב

28 עדות הרב פייבל אפשטיין, בן 35, פקיד במזכירות הישיבה, גר בדירת ראש הישיבה הרב אפשטיין מול בית מושל העיר; עדות צביה חדש, ארכיון הספרייה הלאומית V722/01/10.

29 עדות חיים צבי הוטנר, היה בבית ראש הישיבה הרב אפשטיין, 28.8.1929; רשימותיו של יצחק טוקר מתלמידי הישיבה מיד לאחר הפרעות, שמעון יוסף מלר, ספר נסיך ממלכת התורה: הרב שמחה זיסל ברוידא, ירושלים, תשס"א, עמ' 136-137.

30 ש"ב שולמן, אבל יחיד (הקדוש הבחור שמואל רוזנהולץ זצ"ל), דאר היום עמ' ב-ג, 26.9.1929.

לשמועות, כי הממשלה יודעת מה לעשות. קרדוס הוסיף שיש במקום מספיק שוטרים במדים ובלי מדים שיפעלו בשעת הצורך. הרבנים פרנקו וסלונים מחו על החשד מצד המשטרה בתלמידי הישיבה שבכוונתם להתנפל על הערבים. הם אמרו לקרדוס שזוהי עלילה גסה, כי תלמידי הישיבה עסוקים בלימוד ולא בפוליטיקה, ושהם אחראים לכך שבישיבה לא מתנהלת כל פעילות שכזאת. הם ביקשו שקרדוס יפרסם זאת בין תושבי העיר המוסלמים. קרדוס השיב שהוא ותושבי העיר יודעים זאת, והרגיע אותם שאין להם כל סיבה לדאגה³¹.

בערך בשעה 14:00 הגיע צבי יוסף קיזלשטיין אל הרב חיים שרגא פייבל אפשטיין, בנו של ראש הישיבה, וסיפר לו שאחד השיח"ם בא לחנותו ואמר שלא כדאי שבחורי הישיבה יסתובבו בתקופה הזו בחוצות בגלל חוסר השקט שבעיר. הרב אפשטיין ביקש מקיזלשטיין לצאת ולהודיע זאת ליהודי העיר, והוא עצמו לא עשה זאת כי רגלו כאבה והוא התקשה בהליכה. מיד לאחר מכן הגיע בעל הבית הערבי שלו, וישב עמו בבית לשיחה ולשתיית תה. כשהחלו המהומות ביקש ממנו בעל הבית שיסגור את הדלת. בעל הבית נשאר מחוץ לבית. התרשמותו של הרב אפשטיין הייתה שבעל הבית ידע על משהו שעתיד לקרות, והמתין עמם כדי לעזור להם.

בשעה מאוחרת יותר באותו ערב שבת אחרי הצהריים הגיעו פרחחים ערביים עם מקלות וניפצו את שמשות החלונות בביתו של הרב יהודה ליב חסמן, המשגיח של הישיבה. משם פנו לעבר בניין הישיבה, ניפצו את שמשותיה, פרצו פנימה ורצחו את הבחור שמואל רוזנהולץ, וגופתו נשארה על רצפת בית המדרש. לאחר מכן הגיעו שני שוטרים רכובים ופזרו את הערבים, והשתרר שקט. משפחת הרב אהרן וצילה כהן עברו בליווי שוטרים לבית ראש הישיבה (אביה של צילה). בני הבית לא יצאו מביתם, ואף לא הדליקו נרות שבת. את תפילות השבת והסעודה ערכו בבית. שוטרים הסתובבו ברחובות במשך הלילה ושמרו על הסדר³².

בשבת בשעה 06:00 בבוקר החלו ערבים רבים להתקהל בעיר כדי לצאת לירושלים כמצוות המופתי לנקום את נקמת הדם הערבי השפוך בידי יהודים. המנהיגים קראו לציבור שכל מי שבידו נשק עליו להתגייס למערכה נגד היהודים. אוטובוסים מלאים ערבים, חלקם יושבים על גגות האוטובוסים, החלו לנסוע לכיוון ירושלים כשהם צועקים "אדב"ח אל יהוד". אולם המשטרה חסמה את הדרך לירושלים, והאוטובוסים הוחזרו לחברון. השוטרים שהסתובבו ברחבי העיר נצטוו להשאיר את הנשק בבניין

31 עדות הרב יעקב יוסף סלונים, ללא תאריך, ארכיון הספרייה הלאומית V 722/01/10; עדות הרב פראנקו בועדת החקירה, ישיבה 78, 23.12.1929, דו"ח ועדת החקירה, חלק ז, עמ' 89-90.

32 עדות הרב פייבל אפשטיין, (ללא תאריך) ארכיון הספרייה הלאומית, V 722/01/10; דוד דרבקין, מזועזעות חברון, דאר היום 8.9.1929.

המשטרה והיו מצוידים עתה רק באלות, כך שגם אלה שניסו לפעול נגד הפורעים התקשו לעשות זאת ללא נשק וללא אישור לפתוח באש³³.

הערבים שלא יכלו עתה להגיע לירושלים החלו להתנפל על בתי יהודי חברון. הטבח נמשך כשעתיים בין 08:00-10:00 בבוקר יום השבת, ונפסק כאשר השוטרים צוידו בנשק חם והחלו לירות באוויר. הפורעים התפזרו מיד וההתקפה על בתי היהודים נפסקה, אמנם הביזה של הרכוש היהודי נמשכה גם לאחר מכן. בפרעות נרצחו 67 מיהודי חברון, ביניהם 25 מתלמידי הישיבה ומזכיר הישיבה הרב ישראל שלמה זלמן וולאנסקי. רבים נפצעו, ביניהם מתלמידי הישיבה. כל פליטי הטבח הועברו לירושלים.

שיקום הישיבה

ראש ישיבת חברון רמ"מ אפשטיין פנה כמה ימים לאחר הפרעות אל גורמים שונים בבקשת סיוע, ותיאר את מצבה הקשה של הישיבה לאחר הטבח ולאחר פינוי התלמידים והצוות לירושלים. 22 מתלמידי הישיבה נרצחו ו-11 נוספים נפצעו, כשאחד מהם נפטר מפצעיו בבית החולים. שמונה מההרוגים וחמישה מהפצועים היו אזרחים אמריקאים. ההרוגים נקברו בקבר אחים בבית הקברות היהודי העתיק של חברון בידי שישה מתלמידי הישיבה. ספרי התורה ניצלו, אך ספריית הישיבה נשדדה בחלקה והנותר נשאר בחברון, והממשל הבריטי לא איפשר להעבירם בינתיים לירושלים. משרד הישיבה נשדד, והמזכיר היה בין הנרצחים. תלמידי הישיבה ניצולי הטבח הגיעו לירושלים כפליטים בחוסר כול³⁴. בתחילת ספטמבר 1929 הוקם בניו יורק ועד בראשותו של מר הרי שיף לאיסוף כספים כדי להקים את הישיבה מחדש בחברון³⁵.

אנשי הישיבה שוכנו עם הגעתם לירושלים באופן זמני בבית ספר. ועד העזרה הקציב להם בשלב ראשון למעלה מ-4,000 לא"י לשכר דירה, רכישת רהיטים, כלכלה והלבשה. סיוע דומה קיבלו גם מוסדות דתיים אחרים³⁶. בהנהלה הציונית הוחלט שהרב מאיר ברלין יהיה האחראי על הוצאות כספי קרן העזרה, והגזברות תשלם את כל ההוצאות שתאושרנה על ידו. הוטל על הרב ברלין להגיש הצעה מיוחדת לישיבת חברון כדי "להקים את הריסותיה ולבנותה באופן מתאים לפי ראות עיני הרב

33 עדות פני סוקולובר, 29.9.1929, אס"ל V 722/01/10; עדות יונה בוהקוב, ללא תאריך, אס"ל V 722/01/10.

34 פחד יצחק, מפי ראש הישיבה של חברון הרב אפשטיין, דאר היום עמ' ה, 4.9.1929.

35 לחידוש הישיבה בחברון, דבר עמ' ו, 3.9.1929.

36 "ש פעולות העזרה בימי המאורעות ולאחריהן, ההד, חוברת א שנה חמישית, תשרי תר"ץ, עמ' ט.

ברלין³⁷. הרב ברלין סייע לשיבה בהכנות לפתיחתה באופן זמני בירושלים. בישיבת ההנהלה הציונית והנהלת הוועד הלאומי ב-23 בספטמבר דיווח יו"ר ההנהלה הציונית, פרידריך הרמן קיש, כי לשיקום ישיבת חברון נעשו כמה פעולות זמניות: שכירת בית בירושלים, קניית ספרים, קניית בגדים והבטחת כלכלת תלמידי הישיבה לחודשיים³⁸. קרן העזרה העניקה לבניין ישיבת חברון והחזקתה בירושלים סכום של 14,502 לא"י³⁹.

בתחילת תשרי תר"ץ פנתה הנהלת הוועד הלאומי במכתבים נפרדים אל הרב קוק ואל הרב משה מרדכי אפשטיין, ראש ישיבת חברון, וביקשה את חוות דעתם לגבי החזרת הישיבה לחברון. הרב קוק שפעל למען החזרת הישוב היהודי לחברון השיב ש"עניין זה מסור כולו לידי ההנהלה של הישיבה שבראשה עומד הרב הגאון ר' משה מרדכי עפשטיין, ואי אפשר לשום אדם להביע בזה דעה מבלעדו". ואכן הרב אפשטיין התייחס לכך, ובתשובתו להנהלת הוועד הלאומי כתב: "הננו להודיע שאי אפשר לנו לחשוב אודות זה. הן האבות מפקידים בידנו את בניהם, ואנחנו אחראים בעדם, ואין נובילם עתה למקום המסוכן הזה. בעת שחיפשנו מקום לקבוע שם את הישיבה, הלכנו אל מושל חברון לשאול חוות דעתו אודות הבטוחות להושיב הישיבה במקום אשר רוב תושביו ערבים, והוא אמר שהמקום בטוח, ושהממשלה שומרת בכל האמצעים. ובאמת קודם ההסתה היה חברון מקום בטוח. אבל עתה שההמון פרוע לשמצה, אי אפשר לנו לשוב עם הישיבה לחברון"⁴⁰.

ב-19 בנובמבר 1929 פרסם "אחד מתלמידי הישיבה" (בעילום שם) בעיתון 'דאר היום' מאמר שכותרתו "דעת הקהל על לומדי הישיבות". להלן המאמר:

מאורעות הדמים לא שכחו עדיין. בלב כל יהודי ויהודי בוער זעם נגד הרציחות הנוראות המתחוללות מדי יום ביומו. כמעט "אין כבר בית אשר אין שם מת". לזה אחות ולזה אח, לזה אב ולזה אם, ולזה ילד ולזה זקן - פצועים וחללים. לכל משפחה ומשפחה צרה משלה. ומתעוררת השאלה מה הלאה? השפתיים מתמרמרות, ואין שומע לדברים כקול קורא במדבר. סוף סוף מי

37 פרוטוקול ישיבת ההנהלה הציונית, 11.9.1929, 13.9.1929, גצ"ד תיק 28-; ישיבת סלובודקה בירושלים, הארץ עמ' 4, 18.9.1929.

38 ישיבת סלובודקה בירושלים, הארץ עמ' 4, 18.9.1929. פרוטוקול ישיבת ההנהלה הציונית, 23.9.1929, גצ"ד 28-.

39 א' אוליזור, ההון הלאומי ובנין הארץ: עובדות ומספרים תרע"ח 1918 - תרצ"ז 1937, הלשכה הראשית של קרן היסוד, ירושלים, ת"ש 1939, עמ' 196.

40 הנהלת הוועד הלאומי אל הרב קוק, ה' תשרי תר"ץ; הנהלת הוועד הלאומי אל הרב מ"מ אפשטיין, ה' תשרי תר"ץ; הרב קוק אל הנהלת הוועד הלאומי, ח' תשרי תר"ץ; הרב משה מרדכי עפשטיין אל הנהלת הוועד הלאומי, אצ"מ [1/111].

יעזור לנו אם לא אנו בעצמנו? כעת מתעורר רגש חדש בלבנו, יפה הוא לימוד התורה ומדע, גדולה המצווה "והגיתה בו יומם ולילה". אבל את השאלה הזאת יש להציג לכל אחד מאתנו: האם בלימוד בלבד יצאת ידי חובתך כלפי כבוד העם? האם כבר ענית על שאלת ישיבת סלובודקה? הרי כל תלמיד ותלמיד הוא חלק מן העם - והאם נתת לך דין וחשבון על חובתך אליו? אנו לא יצאנו עוד מכלל סכנה, האם נחשוב אנו, בחורי הישיבות לתת את עצמנו כצאן לטבח ביום זעם? או אולי נבין כי בשעת צרה עלינו לדעת לעמוד על נפשנו? כי אם החרש תחרישו בעת הזאת רווח והצלה יעמוד ליהודים במקום אחר - אבל אנו נהיה ללעג בעיני העם... את זאת צריך לדעת כל בחור ישיבה, ולקחת לקח מהמאורעות האכזריים בשביל העתיד".⁴¹

איש ה'הגנה' שמואל טופוריק-תבורי העיד כי לאחר המאורעות הצטרפו לארגון גם תלמידי ישיבת סלובודקה מחברון שניצלו מהטבח. הוא אימן אותם פעמיים בשבוע בישיבת מרכז הרב, וציין כי התאמנו ברצון "ויצאו מהם מדריכים טובים ומ"מ איזוריים"⁴².

הישיבה הגישה לממשלה תביעה על נזקי הפרעות בנפש וברכוש בסכום של 60,300 לא"י. סכום זה לא כלל את תביעות הפיצויים של הנתינים האמריקאים והליטאים מבין תלמידיה שנהרגו בפרעות. תביעות אלה הוגשו על ידי הוריהם באמצעות הקונסולים של ארצותיהם. כך למשל מנחם פרוימן תבע פיצויים מאת ממשלת ארץ-ישראל על רצח בנו צבי שהיה תלמיד ישיבת חברון. הורה אחר הגיש באמצעות עורך הדין הורוביץ תביעת פיצויים בסכום של רבע מליון דולר על רצח בנו.⁴³

ראש הישיבה הרב אפשטיין, שהתכוון לצאת לארה"ב יחד עם חתנו הרב יחזקאל סרנא שניהל בפועל את הישיבה, כדי לאסוף תרומות להחזקת הישיבה שמצבה הכלכלי היה קשה, חלה מצער עקב הפרעות, והנסיעה התבטלה. הישיבה שכנה במקומות זמניים בירושלים, והיה חשש בקרב מנהליה שמא לא תוכל להמשיך לפעול עקב חובותיה הגדולים וחורבנה בפרעות. מתאר הרב סרנא בזיכרונותיו: "בימים הראשונים נשאנו עינינו אל ההרים מאין יבוא עזרנו, אבל כעבור ימים אחדים המטירו עלינו מכתבי עידוד ותנחומין מכל קצווי ארץ, ולא מכתבים ריקים בלבד, אלא גם תרומות. כי נודעזע העולם ממש מהפרעות בישראל, וביחוד מהפרעות בישיבה הקדושה חברון [...] וזה עודד אותנו והחיה את רוחנו".

41 אחד מתלמידי הישיבה, דעת הקהל על לומדי הישיבות, דאר היום עמ' ג, 19.11.1929.

42 עדות שמואל טופוריק, את"ה מס' 19.45.

43 ישיבת סלובודקה תובעת 60,000 לא"י, הארץ, 24.9.1929; תביעה על רצח בן, הארץ עמ' 1, 17.9.1929; תביעת רבע מליון דולר כפיצויים, הארץ עמ' 1, 2.10.1929.

בתחילה חודש הצד הרוחני של הישיבה. כמה שבועות לאחר הטבח כבר ישבו ולמדו בבית הכנסת בשכונת 'אחווה' בירושלים קרוב למאה תלמידים, לאחר שחלק מאלה שניצלו חזרו לבתיהם בחו"ל. גם מערכת השיעורים וסדרי הלימוד חזרו לתקנם במקום הזמני בירושלים. בעזרת התרומות שקיבלה הישיבה, במיוחד תרומה של עשרת אלפים דולר שנתקבלו מהג'וינט, מלבד כספים נוספים שנתן הג'וינט לכלכלה השוטפת של הישיבה, כבר בקיץ תר"ץ נכנסה הישיבה למשכנה החדש בירושלים. עד מהרה החלו להתדפק על שעריה תלמידים חדשים⁴⁴.

יו"ר ההנהלה הציונית קיש כתב בסיכומו על השימוש בכספי קרן העזרה בספטמבר 1930, כי "מקום מיוחד בעבודת בעזרה הקונסטרקטיבית תופסת העזרה לשיבת חברון, שתלמידיה שנשארו בחיים הועברו לירושלים. לשיבה זו עזרו להתבסס במרכזה החדש, לרכוש בניין מתאים וכו'. למטרה זו הוצא סכום של 14,265 לא"י, הכולל גם את התמיכה הרגילה שניתנה גם לבני הישיבה הזאת בזמן המאורעות ולאחריה"⁴⁵.

אמנם למעברה והתבססותה של הישיבה בירושלים הייתה השלכה גם על אפשרות חזרת היהודים לחברון. משפחות רבות פרנסתן התבססה בשנים האחרונות בעיקר על אחזקת הישיבה ואכסון תלמידיה והספקת צרכיהם⁴⁶. למונט, מפקד משטרת חברון, אמר לקיש ב-10 ביוני 1930 כי כ-75 אחוז מיהודי חברון שגרו מחוץ לרובע היהודי התפרנסו מהישיבה, ואם הישיבה לא תחזור לחברון או שיקימו במקומה ישיבה אחרת הוא לא רואה תקווה רבה לעתיד הקהילה היהודית שם. קיש ציין כי גם לדעתו היה צריך להשפיע על הישיבה לפעול באופן זמני במקום אחר ולאחר מכן להחזירה לחברון. שם תוכל לפעול בביטחון מלא. כי עתה הוצבה בחברון פלוגת קבע של שוטרים בריטים. וגדוד של חיל מצב בריטי חונה בדרך ירושלים לחברון. לכן יש להצטער על שהשפיעו על הישיבה לעקור מחברון ולהתבסס בירושלים. עתה לא נותר אלא להמתין להזדמנות שתיווצר להקים בחברון ישיבה אחרת או מוסד אחר⁴⁷.

לישיבת חברון היו שני חוזי שכירות לשנים 1929 ו-1930, והישיבה תבעה את בעל הבית שיחזיר את דמי הקדימה ואת דמי השכירות עבור התקופה שבה הישיבה לא יכלה להשתמש בבניין עקב הפרעות. בית המשפט המחוזי קבע בסוף ינואר 1933 שהחווזה לשנת 1929 התבטל עקב הפרעות בהתאם לסעיף 478 של המג'לה

44 זיכרונות הרב יחזקאל סרנא, לא פורסם.

45 כיצד הוצאו כספי 'קרן העזרה', הארץ עמ' 6, 9.9.1930.

46 מ"ש גשורי, עבודת העזרה והישוב החרדי, ההד, שנה חמישית חוברת ד, ירושלים, טבת תר"ץ, עמ' יא-יב.

47 קיש, יומן ארץ-ישראלי, 10.6.1930, עמ' 329.

העותומאנית, ובעל הבית חויב להחזיר לישיבה 88 לא"י. לעומת זה מצא בית המשפט שהחווה לשנת 1930 הוא בר-תוקף, מאחר ובאותה שנה לא היו מהומות שבגללן לא היה ניתן להחזיק במבנה הישיבה. אמנם מימוש חווה זה לא בוצע, והישיבה הלכה והתבססה בירושלים⁴⁸.

במאי 1932 התלבטו עדיין ראשי הישיבה לגבי מיקומה. הרב סרנא והרב חסמן קיימו כמה פגישות עם הרב ראובן כ"ץ רבה של פתח תקווה בדבר אפשרות העברת הישיבה לפתח תקווה, ואף נקבעה ועדה מיוחדת לטיפול בכך, אך בסופו של דבר אפשרות זו לא מומשה⁴⁹.

חזרת חלק מהקהילה לחברון

בהנהלות מוסדות היישוב היהודי בארץ היו חילוקי דעות לגבי חשיבות החזרת היישוב היהודי לחברון. היו כאלה, כמו יו"ר הקק"ל מנחם אוסישקין, שדגלו בגישה היסטורית-פוליטית, ודרשו מבחינה עקרונית להקים מחדש כל נקודה שנהרסה ולשקם כל יישוב יהודי שנפגע. היו שחלקו על גישה זו, וסברו שיש להקים רק יישובים שיש להם בסיס כלכלי. לגבי חברון ניצחה הגישה הכלכלית, בגלל חולשתו המתמשכת של היישוב שבה⁵⁰. המוסדות היהודיים היו מוכנים להקציב לחברון למטרה זו רק 10.000 לא"י, הרבה פחות מאשר למקומות אחרים. כך למשל לצפת הוקצבו 25.000 לא"י, ולמושבות 65.000 לא"י. הרב יעקב יוסף סלונים, רבה האשכנזי של הקהילה, הודיע במכתב להנהלה הציונית ש"בתנאים אלה אף משפחה לא תחזור, ולא יעלה על דעתה לחזור, אל עיר ההרס". מנחם אוסישקין, תקף בחריפות את החלטת ההנהלה הציונית, והגדיר אותה כקסטרופאלית, כי השקפתה בנויה על העיקרון המשקי בלבד. הוא סבר שחשוב לא פחות הוא העיקרון שבכל מקום בו היה יישוב יהודי אסור לוותר עליו, וכל מקום שהפורעים גרשו ממנו את היהודים חייב להיבנות מחדש ובהרחבה. עזיבת יישובים תעודד את הפורעים לתקוף מקומות נוספים, כי יראו בכך הצלחה לפעולותיהם. התנהגות כזו תחליש לדעתו גם את כוחם של חברי ההגנה, שיראו שאלה שהגנו על המקומות ומסרו את נפשם עשו זאת לשווא⁵¹.

48 הד מאורעות אב תרפ"ט, הארץ עמ' 4, 29.1.1933.

49 אבן היסוד, גיליון חד-פעמי, י"ט אייר תרצ"ב, עמ' א.

50 אלכס ביין, תולדות ההתיישבות הציונית מתקופת הרצל עד ימינו, מסדה, רמת גן, 1970, עמ' 333-332.

51 כיצד הוצאו כספי קרן העזרה, הארץ עמ' 6, 9.9.1930; א"י שחראי, חברון, ספרית ארץ ישראל של הקק"ל, חוברת כ כרך ז, הוצאת אומנות, תל אביב, תר"ץ עמ' 72-80.

בניסן תרצ"א (אפריל 1931) החלו לחזור חלק מאנשי קהילת חברון לעירם. מטעמי ביטחון החוזרים התרכזו באזור בית הדסה ורחוב שללה הקטנה⁵². במפקד שערכו שלטונות המנדט בראשית חורף תרצ"ב (נובמבר 1931) התברר חיו בעיר חברון 17,277 מוסלמים, 134 יהודים ו-109 נוצרים⁵³.

שלוש שנים לאחר העברת הישיבה לירושלים חל בה משבר נוסף, עקב מיעוט התרומות להחזקתה כתוצאה מהמשבר הכלכלי העולמי. בקיץ תרצ"ב (אוגוסט 1932) התקיימה במלון 'שפת הים' בתל אביב אספה להצלת ישיבת חברון בהשתתפות מנהלי הישיבה, רבני תל אביב והמושבות סביבה ועסקני ציבור. סוכם על קיום מגבית מיוחדת ביום הזיכרון למאורעות תרפ"ט⁵⁴. ראש הישיבה הרב משה מרדכי אפשטיין פנה בקול קורא להצלת הישיבה. גבאי בתי הכנסת נתבקשו להקדיש את השבת פרשת 'עקב' שבה נערך שלוש שנים קודם לכן הטבח לאיסוף תרומות למען הישיבה. הרבנים הראשיים שאליהם הצטרפו רבנים רבים מכל החוגים חתמו על כרוז הקורא לסייע לישיבה⁵⁵. המצב הכלכלי של הישיבה השתפר במעט, וביוני 1934 הונחה אבן הפינה לבניין הפנימייה של הישיבה בירושלים⁵⁶.

דברי סיום

השנים חלפו, ישיבת כנסת ישראל - סלובודקה מחברון התבססה בירושלים וכונתה 'ישיבת חברון', והפכה לאחת מיישובותיה הגדולות והחשובות בארץ. מנגד היישוב היהודי המתחדש בחברון שרד כמה שנים נוספות, אך לא הצליח להתפתח. אחת הסיבות לכך הייתה עזיבת הישיבה, שהייתה 'אבן הראשה' של היישוב היהודי בעיר, שהפיחה בו רוח חיים בשנים הבודדות ששכנה בעיר לפני הפרעות. עם פרוץ מאורעות תרצ"ו (אפריל 1936) החליטו השלטונות הבריטיים לפנות את כל אנשי הקהילה מחברון מחשש לביטחונם, ובה נפסק למעשה היישוב היהודי בחברון עד לשחרורה במלחמת ששת הימים.

המופתי חאג' אמין אל חוסייני היה המסית הראשי לחיסול היישוב היהודי בארץ, החל מפרעות תר"פ אותן אירגן. הוא היה אחראי באופן ישיר לטבח חברון ולחיסול

52 קליין, חצרות בעיר האבות, עמ' 136 ו-138.

53 . תוצאות המפקד לפי מחוזות, הארץ עמ' 1, 27.12.1931.

54 אספה למען ישיבת חברון, התור גיליון יא, 17.8.1932, עמ' 9.

55 קול קורא להצלת ישיבת חברון, כרוז מאת רבני ישראל, תבונה גיליון יח, ט"ו מנחם אב תרצ"ב 17.8.1932, עמ' א-ב.

56 בניין פנימייה לישיבת חברון, התור גיליון כד, 8.6.1934, עמ' 10; אכסניה של תורה, הארץ עמ' 5, 5.6.1934.

היישוב היהודי בעיר. חייו היו רצופים מאבקי דמים ביהודים, וגם במתנגדיו מבני עמו. בתקופת השואה הוא מיהר להצטרף לנאצים ימ"ש, מתוך תקווה לסייע להם בהשמדת העם היהודי. במשך השנים נעשו ניסיונות רבים לחסלו⁵⁷, אך ללא הצלחה. לאחר הקמת מדינת ישראל פחתה והלכה השפעתו, למרות שלא שינה את דעותיו הקיצוניות. הוא נפטר חסר כל כוח ציבורי בביירות בשנת 1974. אלה שסברו שחיסולו יפגע בפעילות נגד היישוב היהודי, ויהווה עונש ראוי למי שבעטיו נשפך דם כה רב, התאכזבו מהכישלונות להתנקש בו; אך יתכן שנגזר על המופתי עונש קשה יותר - בחייו הארוכים הוא נאלץ לראות בהקמת מדינת היהודים בארץ ישראל, בהתפתחותה ובניצחונותיה החוזרים ונשנים על כל אויביה. גם חברון שוחררה והיישוב היהודי חזר אליה ואל סביבתה, כולל שתי ישיבות גדולות וחשובות, ישיבת 'ניר' (הסדר) בקריית ארבע וישיבת 'שבי חברון' (גבוהה) בבית רומנו שבעיר חברון ת"ו⁵⁸.

57 לגבי ניסיונות החיסול ראו מ' ארנוולד, התכנית להחדיר לעזה שני חברי אצ"ל לחסל את המופתי, האומה גיליון 195, סתיו תשע"ה, עמ' 56-61.

58 "זכות" דומה ניתנה כבר לפניו לפרעה מלך מצרים, שניצל ממכת בכורות למרות שהיה בכור, כאמור בספר שמות ט, טז: "ואולם בעבור זאת העמדתיך - בעבור הראותך את כוחי ולמען ספר שמי בכל הארץ". ועי' בשמות יב, כט בפירוש רש"י "מבכור פרעה" לפי המכילתא.

